

Бути собою: Нова наука про свідомість

Еніл Сет

ОЗНАЙОМЧИЙ ФРАГМЕНТ

Переклад — Геннадій Шпак

© Видавництво «Наш Формат». Усі права застережено.

Фрагмент надано для ознайомлення. Повна книжка — nashaknyga.com.ua

П'ять років тому, втретє в житті я перестав існувати. Мені робили невеличку операцію, і мозок накачали анестетиком. Пам'ятаю відчуття чорноти, відірваності, розпаду...

Загальна анестезія дуже відрізняється від звичайного сну. Так мусить бути, бо якби ви просто спали, скальпель хірурга швидко пробудив би вас. Глибокий наркоз більш нагадує такі катастрофічні явища як кома і вегетативний стан, за яких діяльність мозку повністю відсутня. Під глибокою анестезією електрична активність мозку притишена майже до нуля, — чого ніколи не буває в нормальному житті. Те, що анестезіологи здатні легко й звично вводити людський мозок у стан глибокої несвідомості, а потім виводити з нього, — справжнє диво сучасної медицини. Це акт трансформації, своєрідна магія: анестезія перетворює людей на неістот.

Та неістота, звісно, потім знов повертається до людської подоби. Так і я повернувся: причмелений і дезорієнтований, але я безумовно повернувся. Для мене часу начебто не минуло. Прокидаючись від глибокого сну, часто хибно уявляєш, скільки сплигло часу, але завжди точно знаєш, що бодай якийсь час сплив, відчуваєш перерву між двома станами свідомості. Під наркозом усе інакше. Могло минути п'ять хвилин, п'ять годин, п'ять років — навіть п'ятдесят. І взагалі прийменник «під» не вельми точно це передає. Мене просто не було, так, як, певно, не буде в повному забутті смерті. Й ця відсутність буття є на диво затишною.

Загальна анестезія впливає не просто на мозок або розум, — вона діє на свідомість. Змінюючи тендітний електрохімічний баланс нервових ланцюгів у вашій голові, вона призводить до тимчасового скасування базового стану нашого буття. В цьому процесі криється одна з найбільших нерозгаданих таємниць науки і філософії.

Певним способом у всякому з людських мозків спільна активність мільярдів нейронів, — кожен з яких сам є крихітною

біологічною машиною, — утворює свідомий досвід. І не просто якийсь там свідомий досвід, а ваш власний, тут і зараз. Як це відбувається? Чому ми переживаємо життя від першої особи?

Пригадую, як у дитинстві дивився в дзеркало у ванній кімнаті й вперше усвідомив, що моє сприйняття в цю мить — сприйняття мене як себе самого — коли-небудь завершиться, і це «я» помре. Мені тоді було років вісім чи дев'ять, — як і всі ранні спогади, він, можливо, неточний. Та, либонь, саме в той момент я також збагнув, що коли моя свідомість має кінець, то вона, напевне, якимось залежить від того, з чого я зроблений — від фізичного матеріалу, мозку й тіла. Відтоді я й почав по-різному дошукуватися розв'язання цієї таємниці.

Ще коли я навчався в Кембриджському університеті на початку 90-х років, мій юнацький роман з фізикою і філософією розширився до захоплення психологією і нейронаукою, дарма що за тих часів ці галузі начебто уникали й навіть накладали табу на всілякі згадки про свідомість. Мої дослідження для здобуття ступеня PhD повели мене кружним шляхом, через штучний інтелект і робототехніку, — відтак я шість років провів у Інституті нейронауки в Сан-Дієго на тихоокеанському узбережжі, де нарешті дістав змогу отримати базові знання безпосередньо про мозок і свідомість. Я працював там з нобелівським лауреатом Джеральдом Едельманом — однією з ключових постатей серед тих, хто повернув свідомість у фокус наукової уваги.

Тепер, уже понад десятиліття, я є співдиректором Секлерівського центру досліджень свідомості при Сассекському університеті, що розташований серед зелених пагорбів Саут-Даунз поблизу приморського міста Брайтона в Англії. У нашому центрі разом зібралися нейронауковці, психологи, психіатри, фахівці з мозкової томографії, чарівники віртуальної реальності, математики й філософи, — всі ми намагаємося по-новому подивитися на

мозкову основу свідомого досвіду людини.

Науковець ви чи ні, таємниця свідомості важлива для всіх. Адже для кожного з нас наш свідомий досвід це все, що ми маємо. Без нього нічого не існує: ані світу, ані нас, ані зовнішнього, ані внутрішнього.

Уявіть, що я з недалекого майбутнього пропоную вам угоду всього життя: я можу замінити ваш мозок машиною, яка буде у всьому йому тотожна, тому ззовні різниці не помітить ніхто. Ця нова машина матиме багато переваг: вона непіддатна руйнуванню і це, ймовірно, дасть вам змогу жити вічно.

Та є одна умова. Оскільки навіть у майбутньому я не знатиму достеменно, як саме живий мозок породжує свідомість, тож не зможу гарантувати, що ви, прийнявши цю пропозицію, матимете будь-який свідомий досвід. Можливо, матимете, якщо свідомість залежить лише від функціональної здатності, сили й складності мозкової електросхеми. А може й не матимете, якщо основою свідомості є певний біологічний матеріал — до прикладу, нейрони. Звісно, якщо ваша машина-мозок генеруватиме ідентичну в усьому поведінку, то на запитання «чи ви свідомі?», нові «ви» відповісте «так». Та що як, попри цю відповідь, життя для вас уже більше не протікатиме в першій особі?

Думаю, ви не пристанете на таку пропозицію. Без свідомості не матиме значення, чи ви проживете ще п'ять, чи п'ятсот років. Увесь цей час не існуватиме нічого такого, що було б вами.

Якщо відкинути філософські ігри, то практична користь від розуміння мозкової основи свідомості цілком очевидна. Загальну анестезію можна вважати одним з найбільших винаходів усіх часів. Менш приємним є той факт, що ушкодження мозку і душевні хвороби супроводжуються порушеннями свідомості в дедалі більшій кількості людей, які їх пережили (я серед них теж). І для кожного з нас свідомий досвід змінюється впродовж життя: від

барвистого й лункого безладдя ранніх років, крізь очевидну, проте, можливо, в дечому ілюзорну й не універсальну ясність дорослого віку, і аж до кінцевого дрейфу до поступового — для деякого моторошно швидкого — розпаду особистості під впливом нейродегенеративних процесів. На кожному щаблі ви існуєте, проте думка, що впродовж усього життя ви залишаєтеся унікальною свідомою одиницею (душею?) може бути вельми хибною. Насправді одним з обов'язкових аспектів таємниці свідомості є природа поняття себе. Чи можлива свідомість без само свідомості? А якщо так, чи матиме така свідомість те саме значення?

Відповіді на такі складні запитання багато в чому визначають те, як ми думаємо про світ і про життя в ньому. Коли свідомість починає розвиватися? Чи виникає вона при народженні, чи наявна ще в череві? Чи мають свідомість тварини — не лише примати й інші ссавці, а такі істоти, як восьминіг, або взагалі найпростіші організми на зразок нематод і бактерій? Що значить бути, наприклад, кишковою паличкою або рибою лавраком? А машини майбутнього? Тут ми мусимо міркувати не тільки про ту владу, яку нові форми штучного інтелекту здобувають над нами, а ще й про те, чи доведеться нам розробляти принципи етичного ставлення до них, і якщо так, то коли? У мене ці питання викликають химерну симпатію, яку я відчував й до Девіда Бовмена, коли дивився, як він нищить штучну особистість HAL у фільмі «2001: Космічна Одисея», про сто вилучаючи блоки пам'яті один по одному. Ще більше співчуття викликали страждання «реплікантів» у фільмі Рідлі Скотта «Той, що біжить по лезу» — він натякає на важливість уявлення про нас самих як про живі машини з досвідом самосвідомого буття.

Ця книжка — про нейронауку свідомості, спроба пояснити, як цілий всесвіт суб'єктивного досвіду має стосунок до і може бути пояснений через біологічні та фізичні процеси, що протікають у

нашому організмі, зокрема, в мозку. Цей проєкт захоплював мене впродовж усієї моєї кар'єри, і я вірю, що нарешті досягнув точки, з якої видно перші проблиски відповідей.

Ці проблиски вже змінюють, і докорінно, те, як ми уявляємо свідоме сприйняття світу навколо нас і себе всередині нього. Те, як ми мислимо про свідомість, стосується всіх аспектів нашого життя. Наука про свідомість є нічим іншим, як звітом про те, ким ми є, що значить бути «мною» або «тобою», і що взагалі означає оце «бути».

Моя оповідь виражає власний погляд, сформований багатьма роками дослідів, роздумів і бесід. На мою думку, свідомість ніколи не буде «розв'язана», як, наприклад, декодували геном людини або встановили причини кліматичних змін. Так само ця таємниця навряд чи буде колись розкрита раптовим моментом еврики (що взагалі є захопливим, але зазвичай неточним міфом про те, як відбувається процес наукового пізнання).

Для мене наука про свідомість має пояснити, як різні властивості свідомості залежать від або пов'язані з нейронним ветвером 1 всередині наших голів. Мета науки про свідомість не повинна (принаймні не передусім) полягати в поясненні того, чому свідомість є насамперед частиною Всесвіту. Не має вона також вивчати те, як мозок, такий складний, взагалі працює, і замінити таємницю свідомості «під килимок». Я сподіваюся показати вам, що розуміння властивостей свідомості, механізмів мозку й усього тіла поступово робить глибокі метафізичні «чому» і «як» менш загадковими.

Я використовую слово «ветвер», щоб наголосити: мозок не є комп'ютером, створеним з м'яса. Мозки — хімічні машини, а також електричні мережі. Кожен мозок, що коли-небудь існував, був частиною живого організму, вбудованого в середовище, з яким він постійно взаємодівав, а це середовище своєю чергою містило в собі й інші тілесні мозки. Для того щоб пояснити властивості свідомості

через біофізичні механізми, слід розуміти мозок — і свідомий розум — як тілесну і вбудовану систему.

Насамкінець хочу залишити вам нову концепцію «себе» — того аспекту свідомості, який для кожного з нас є, імовірно, найважливішим. Давня й впливова традиція думки, що веде свій початок від Декарта в XVII столітті, припускає, що інші тварини, крім людини, не мають свідомого «я», бо в них відсутній раціональний розум, який скеровував би їхню поведінку. Вони є «звірами-машинами», автоматами з м'яса, нездатними на рефлексію власного існування.

Я з цим не погоджуюся. На мій погляд, свідомість більше пов'язана з живим, ніж із розумним. Ми є свідомими «я» саме тому, що ми є звірами-машинами. Я поясню докладніше, як усвідомлення «буття мною» або «буття тобою» виникають із передбачення і контролю мозком внутрішнього стану організму. Сутність «себе» — ані в раціональному розумові, ані в безсмертній душі. Це глибоко вкорінений біологічний процес, який є підвалиною простого відчуття того, що ти живеш, на чому ґрунтуються всі інші наші сприйняття себе і весь наш свідомий досвід загалом. Бути собою це буквально бути своїм тілом.

У цій книжці чотири частини. У першій я пояснюю мій науковий підхід до вивчення свідомості. У ній я також розглядаю питання «рівня» свідомості — того, до якої міри свідомим може бути хтось або щось, — і те, як пробували «виміряти» свідомість. Друга частина трактує тему «вмісту» свідомості — того, що саме ви усвідомлюєте, коли при тямі. Третя частина переводить погляд усередину — до «я» і до всього того, що охоплюють різні види усвідомлення себе. Четверта й остання частина — «Інші» — досліджує те, що ці нові способи розуміння свідомості можуть пояснити нам про інших тварин і про можливість існування розумних машин. Наприкінці книжки ви зрозумієте, що наше

свідоме сприйняття світу і себе є формами створених мозком передбачень — «контрольованими галюцинаціями», — що виникають у нашому живому організмі, через нього і завдяки йому.

Попри всю його заплямовану репутацію серед спільноти нейронауковців, Зигмунд Фройд багато в чому мав рацію. Озираючись на історію науки, він визначив три «прориви» крізь гадане уявлення про винятковість людського виду, кожен з яких знаменував новий щабель розвитку науки, а також натрапляв на сильний опір з боку людей того часу. Першим був Коперник, який у своїй геліоцентричній моделі показав, що Земля обертається навколо Сонця, а не навпаки. Із цим прийшло розуміння того, що ми є не центром Всесвіту, а лише пилинкою в нескінченності, блакитною цяткою, підвішеною над безоднею. Наступним був Дарвін, який виявив, що ми маємо спільних предків з іншими видами тварин: ця ідея, досить неочікувано натрапляє на шалений опір в різних частинах світу й донині. Рушієм третього прориву Фройд, без зайвої скромності, називає себе: то був прорив крізь уявлення про винятковість людини, його теорія несвідомого розуму, яка піддала сумніву уявлення про те, що наше ментальне життя перебуває під нашим повним свідомим, раціональним контролем. Навіть якщо він і схибив у деяких деталях, Фройд був цілком правий, вказавши, що натуралістичне тлумачення розуму і свідомості стане наступним і, мабуть, останнім етапом скидання людини з трону світобудови.

Ці зсуви в нашому розумінні себе варто приймати з радістю. З кожним новим щаблем приходить нове відчуття дива і нова змога побачити себе менш відірваними від природи, більш частиною її.

Наш свідомий досвід є так само частиною природи, як і наш організм, як і наш світ. Коли закінчується життя, кінчається й свідомість. Думуючи про це, я знов пригадую мій досвід — тобто недосвід — наркозу. Його забуття є, можливо затишним, та це все ж

таки забуття. Письменник Джуліан Барнз, розмірковуючи про мораль, чудово сформулював це: «Якщо кінець свідомості означає ніщо, то нам нема чого боятися, взагалі» 2.

• • •

Далі — у повній книжці «Бути собою: Нова наука про свідомість».
nashaknyga.com.ua